

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2000.

YEAR 2000.

Свеска 5

Volume 5

UDK: 711.4(497.11)

Оригиналан научни рад
Драгутин ТОШИЋ*

ГРАДСКИ ЦЕНТРИ - ФАКТОРИ РЕГИОНАЛНЕ
ИНТЕГРАЦИЈЕ СРБИЈЕ

Извод: У раду се Република Србија посматра као регионални систем сложене и динамичне структуре, формиран у процесу интензивне урбанизације територијално испољене бројним формама мање и више урбанизованих регија чија је конфигурација у сталној мени условљеној просторним и функционалним везама и односима успостављеним у мрежи градских центара (центри и полови раста и развоја) и коридора који их повезују (осовине раста и развоја). Посебно су истакнути и анализирани проблеми неравномерног размештаја, демографског раста и квалитативног преображажа градских центра у српском геопростору, који су последица велике концентрације урбаног становништва и убаних функција у београдској агломерацији. Указано је и на потребу стварања модела њене деметрополизације, чија је основа већ дефинисана Просторним планом Републике.

Кључне речи: Урбанизација, регионална диференцијација и интеграција, полови раста и развоја, осовине раста и развоја, Просторни план Републике Србије.

Abstract: In this paper Republic of Serbia is viewed as a regional system with complex's and dynamic structure, which was formed in the process intensive urbanization territorially approved multiple forms more of less urbanized region which configuration is always changing in condition of spatial and functional relations and connections resurrected in the network of cities centers (centers and pole of growth and development) and corridors which are connected them (axis of growth and development). Specially are outstayed and analyzed problems unequal disposition, demographic growth and qualitative reduction of city centers in the Serbian geospace, which are result of big concentration of urban populations and urban functions in Belgrade agglomeration. It is indicated on the necessity of demetropolization model creation which base is already defined with Spatial plan of Republic.

Key words: Urbanization, regional differentiation and integration, pole of growth and development, axis of growth and development, Spatial plan of Republic of Serbia.

* Др, доцент, Географски факултет Универзитета у Београду. Рад примљен 27.10.2000. Прилог је написан за научни симпозиј: ПРОЦЕСИ И ПОТЕНЦИЈАЛИ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ, који из објективних разлога није одржан.

УВОД

Урбанизација је сложен социјално-економски и просторно-временски процес који има своје узроке, специфичне токове и последице. У сталној је промени израженој континуираним и сукцесивним смењивањем транзиционих фаза: концентрације економских и социјалних активности становништва у градским насељима ради запошљавања у делатностима секундарног и терцијарног сектора и жељи за задовољавањем личних и породичних интереса социјално-економске и научно-културне природе; просторне интеграције града и суседних насеља под утицајем (уливом и потпором) економских интеракција и социјалне покретљивости становништва; развоја комуникационих система (саобраћај - саобраћајна средства и инфраструктура, телекомуникације, кибернетско-информациони системи), што доводи до деконцентрације социоекономских активности и повећања акцијског радијуса становништва; развоја субурбија и ексурбија различитих функцијских намена; смањивања разлика у социјалном, економском и културном стандарду становника центара агломерација и насеља агломерацијских периферија; успостављања просторно-функцијског и социјално-економског еквилибријума и брисања просторно-функцијске и несеобинске дихотомије село - град. Бројни аутори се слажу да у њеном развоју постоје четири основне фазе и то концентрације, субурбанизације, дезурбанизације и реурбанизације, које се сукцесивно смењују у зависности од степена друштвено-економског развитка простора у коме трају. Територијално се испољава развојем градских насеља и различитих форми градских регија, односно урбаних и урбанизованих регионалних система.

Градске регије су производ интерактивних веза и односа који се одвијају између градова и регионалног окружења. Степен утицаја на регионално-функцијску интеграцију и диференцијацију геопростора им је у чврстој¹ корелативно вези са транзиционом фазом урбанизације у којој се дати простор и друштво налазе. Раноиндустријску фазу прате поларизајући ефекти, који се временом смањују кроз етапе постепене децентрализације урбанизације. Градске регије се развијају у условима сталних и сложених, наизглед искључних, а у суштини врло комплементарних процеса концентрације и децентрализације функција, становништва и радних места. Утилитарног модела њиховог развоја нема, а најанalogнији просторној стварности је модел нодалних регија² територијално испољен различитим видовима функционално-урбаних региона.

Основне одлике урбанизације Србије

Како је Србија захваћена интензивном урбанизацијом тек у другој половини овог века, ради адекватнијег сагледавања регионалних специфиности, овде ће се дати кратак преглед њених развојних токова.

¹ Регионалне и локалне разлике у територијалном испољавању урбанизације најчешће су последице просторних ефеката социјалног и економског реструктуирања.

² Развој теоријско-методолошких приступа у истраживању утицаја градова на регионалну диференцијацију и интеграцију геопростора, обрадио је Д. Тошић (1999) у раду Град у регији. Гласник географског друштва Републике Српске, св. 4, Бања Лука, 1999. год. стр. 47 - 60.

До шездесетих година овог века Србија је по привредној структури имала искључиво пољопривредни карактер, а по структури насељености била је урбална средина. По попису становништва 1948. године имала је око 17% урбаног становништва, а 1953. године у градовима је живело тек око једне петине укупног становништва (22,5%), а око две трећине (67%) било је пољопривредно. Ипак, и уз релативно низак степен урбанизације, постојале су одређене регионалне разлике. Војводина је била најурбанизованија са 29,5% градског становништва, затим централна Србија са 21,2% и на крају Косово и Метохија са само 14,6%.

Спор раст и функционални развој градова, прекинути су шездесетих година, друштвеним опредељењем да се привредна структура земље промени јачањем индустрије. Постепеним развитком индустрије мењала се привредна ситуација у Републици што је имплицирало и промене у просторној дистрибуцији становништва и његовим биолошким социоекономским структурима. Интензивна урбанизација на једној, и деагарализација на другој страни, условљене коренитим променама у друштвеним односима, довеле су до акселеративног пресељавања становништва из села у градове, односно из мање развијених у више развијена подручја, што је праћено и интензивним социоекономским, демографским, функцијским и физиономским променама насеља. Ови процеси, само делимично, одвијали су се плански, а много чешће спонтано и стихијно, носећи са собом бројне позитивне и негативне консеквенце.

Индустрија лоцирана у складу са својим локационим захтевима и условима постаје главна градотворна функција. Она је на одређеном развојном нивоу иницијала развој градова, да би затим градови својим агломеративним предностима подстицали развој индустрије. Временом, у условима агломеративне економије, дубларна веза индустрисација - урбанизација, по принципу кружне кумулативне каузалности, утиче на концентрацију осталих функција и градовима, јача им функционални капацитет и убрзава свеукупни развој. У почетној транзицији фази, урбанизације концентришу се у градовима, а у каснијим, са развојем терцијарно-квартарних делатности долази до ширења урбаног начина живота у насељима ширих и ближих градских околина, започињују периурбанизација, субурбанизација и постепено брисање просторно-функцијске дихотомије село - град (В.Бурић, 1971). Кумулација функција, уз узајамно деловање са осталим релевантним факторима, условљава јачање веза града и околине чије су последице дифузија урбанизости и трансформација насеобинске структуре у пољу његовог утицаја. Функција центра рада је економска база урбанизације којом се усмеравају њени токови, сукцесија и транзиција. Континуалан развитак функција центра рада имплицира у првој развојној фази усмерење просторнофункцијских силница ка граду и даје му улогу пола концентрације, односно раста - носиоца развоја поларизацијских регија, а у другој фази их усмерава из града ка околини дајући му улогу центра развоја, односно дифузије урбанизости и урбанизације - медијатора структуирања урбанизованих регија.³

У Србији, значајнији утицаји већих градова на преображај својих околина су отпочели шездесетих година, градова средње величине седамдесетих, а ма-

³ Велики допринос примене теорија полова раста и центара развоја у теорији и пракси српске урбанизације и просторног и регионалног планирања је дао Александар Вељковић.

лих тек осамдесетих година овог века. Деловања већих градова на насеобинско-функцијску организацију регионалног окружења манифестију се демографским егзодусом и депопулацијом сеоских насеља на једној страни, и растом и развојем градских и мање и више урбанизованих, на другој. То је довело до континуираног увећања градског становништва, функционалног и физиономског развоја постојећих градова, формирања нових градских насеља (развитком нових градова - субурбија индустриског или стамбеног карактера или преобрађајем насеља мешовитог тип у градска), затим до постепене урбанизације приградских села, али и до опадања сеоског и пољопривредног становништва, па чак и гашења неких сеоских насеља. Услед демографске редистрибуције која траје већ четрдесетак година, један део села (приградска) стапа се са градовима, један део постепено се урбанизује добијањем појединих урбаних обележја, док их се највећи део, одливом фертилног и радноспособног контингента становништва смањује или гаси. Смањење сеоске популације је резултантна дуготрајне емиграције пада природног прираштаја. Истовремено градови бележе стални популациони раст у коме су заступљене и природна и имиграциони компоненти, с тим што до осамдесетих година превагу има имиграција, а касније природни прираштај. Утврђен је висок степен корелативности између урбанизације, просторне покретљивости и природног кретања становништва Србије (М. Ранчић, 1984-85).

Иако се урбano становништво непрекидно увећава, раст му у појединим међупописним периодима није исти. Између 1953. и 1961. године уз просечну годишњу стопу раста од 48%, учешће градског становништва у укупном Србије увећано је на 29,8% (Централна Србија 28,6%), Војводина 8,3%, Косово и Метохија 19,5%). У раздобљу 1961-1971. године, стопа раста износи 41,7%, а удео градског становништва попео се на 40,6% (Централна Србија 40,8%, Војводина 48,7%, Косово и Метохија 26,9%). Између 1971. и 1981. године, стопа раста смањује се на 23,8%, док је учешће градског становништва увећано на 46,6% (Централна Србија 47,8%, Војводина 54,1%, Косово и Метохија 32,5%). У последњем међупописном периоду стопа раста урбаног становништва у односу на претходне, доста је низа и износи 13,6%, а степен урбанизованости виши, износи 50,7%, уз и даље велике регионалне разлике између Војводине (55,7%), Централне Србије (53,6%) и Косова и Метохије (37,5%). Истовремено, удео пољопривредног у укупном становништву, смањен је са 73,5% на 28,3%.

Наведени индикатори о кретању укупног, градског, сеоског и пољопривредног становништва указују да је Србија у прелазу из статичне екстензивне урбанизације у квалитетнију транзициону фазу коју ће највероватније одликовати виши степен урбанизованости, регионална урбанизација и велика развојно-функцијска диверзификованост градских и сеоских насеља.

Савремену мрежу градских насеља Србије, издвојених по методологији Републичког завода за статистику, чине 194 града, од којих су 116 у централној Србији, 52 у Војводини и 26 у Косову и Метохији. Имају различит значај у регионалној организацији Републике и различиту демографску величину. Само 83 их имају више од 10.000 становника, 53 их броје од 5.000 до 10.000, а осталих 58 имају мање од 5.000 становника. Од градова са више од 10.000 ст. истичу се Београд, Ниш, Нови Сад, Крагујевац, Приштина и Суботица са преко 100.000 ст. Иако се на први поглед може закључити да урбанију мрежу

карактерише добар размештај центара, мало подробнија анализа о концентрацији становништва и функција у њима, отвориће одређене проблеме. У Београду живи око 20% урбаног становништва Србије, односно 37,6% становништва њеног централног дела. На његову доминантност указује индекс урбане примарности чија је вредност око 6,5 (однос броја становника Београда и Новог Сада). Несклад између становништва водећег и осталих градова говори да Србија нема правилно и равномерно развијен урбани систем, тј. да токови урбанизације нису на време планским мерама усмеравани, а и ако јесу, оне свакако нису биле адекватне. Претходној тврђњи у прилог иду и показатељи о учешћу градског становништва у појединим општинама. Од укупно 190 општина, 53 су без градског становништва, тј. без градских насеља, 23 имају до 20% урбаног становништва, 54 имају 20 до 40%, 46 од 40 до 60%, а 24 их има преко 60%. Ако би се критички анализирала (не)оправданост правно-статистичког критеријума за издвајање градова и применили научно утемељенији, комплекснији и оправданији модели⁴ за које су се залагали Ј. Илић (1985) и А. Вељковић (1991), степен урбанизованости Србије био би доста нижи, а регионалне разлике видљивије уз израженију поларизацију.

Доминантност Београда и његове агломерације и снажне поларизациске ефекте урбанизације Републике потврђује демографска величина десет најбројнијих градова. Презентирани индекси (табела 1) наводе на закључак да друштвено прихваћен, социо-економски оправдан и научно образложен концепт децентрализације урбанизације, уравнотеженог и динамичног полицентричног привредног развоја Србије у пракси није остварен, а с обзиром на стање из 1991. годне и на захтев Просторног плана Републике из 1996. питање њене деметрополизације остаје отворено. Слични поларизациски ефекти, просторно манифестовани демографском и економско-функцијском концентрацијом су изражени на нивоима округа уз доминацију окружних центара. Диспропорција у демографској величини Београда и осталих већих градова, последица је аномалије у српском урбаном систему изражене недостатком насеља са 300.000 до 500.000 становника (контратежа Београду) чији би развигтак утицао на успостављање просторно-функцијског уравнотежења у њему.

⁴ Пописма становништва из 1961. и 1971. године, насеља у Југославији су дељена на сеоска, мешовита и градска на основу критеријума академика М. Маџуре који се заснива на броју становника и учешћу непољопривредног становништва у укупном, а од Пописа из 1981. се користи управни принцип по коме су насеља подељена на сеоска и градска, а о њиховом статусу одлуку доноси локална или општинска управа. Тако, један део насеља убројан је у градска иако имају руралне особине и обратну, део насеља која имају висок степен урбанизти уписан је као сеоска. На пример, мања рударска и бањска места централне Србије и са неколико стотина житеља од којих је највећи део запослен у пољопривреди, су најчешће градска, док су нека велика насеља у Војводини убројана у сеоска иако су им социоекономске, физиономске и функцијске особености на нивоу урбаних. Посебан проблем је и то што се приликом одређивања типа насеља која припадају већим агломерацијама није водило истим критеријумима. Тако, нека насеља која су сачувала велики део индивидуалности су припојена агломерацијским језгрима и не воде се као засебна или обратну, нека насеља која су de facto спојена са агломерацијским језгрима или су унутар њих још се воде као засебна.

Табела 1. Однос демографских величина десет најбројнијих градова у Србији 1991. год.

Град	Број становника	Индекс у односу на Београд	Индекс у односу на претходни град
Београд	1168454	1,000 -	
Нови Сад	179626	0,153	0,153
Ниш	173391	0,148	0,965
Приштина	155499	0,133	0,896
Крагујевац	147305	0,126	0,942
Суботица	100386	0,085	0,681
Призрен	92303	0,079	0,910
Зрењанин	81316	0,069	0,880
Панчево	72793	0,062	0,895
Чачак	72373	0,061	0,994

Извор: Саезни завод за статистику, Попис становништва Књига 9. Београд.

Релативно низак удео градског становништва Србије у односу на европски просек, последица је закасњеле индустријализације, али и чинjenице да су у претходној југословенској држави (СФРЈ), у погледу планских мера економског структурирања биле привилеговане Словенија, Хрватска и донекле Босна и Херцеговина.

Територијална конкретизација урбанизације

У сложеном процесу социоекономског преображаја Србије заснованом на динамичним променама у просторној и социјалној покретљивости становништва из сеоских у градска насеља и из примарних у секундарне и терцијарне делатности, смењују се сукцесивно транзиционе фазе урбанизације, што је просторно-временски конкретизовано демографским, функционалним и физиономским променама у градским насељима и то оним са дужим постапањем (примарна урбанизација), затим новонасталим индустријским центрима (секундарна урбанизација) и у последње две деценије постепеном и континуираном дифузијом урбаности у ванградски простор (терцијарна урбанизација) и стварањем градских регија различитог нивоа просторно функцијске издиференцијаности и повезаности. Како је геопростор Републике неравномерно насељен и економски развијен, сви видови, нивои и фазе урбанизованости њених насеља јављају се у појединим регионалним целинама и то:

- Инсуларни урбани ареали у руралном окружењу, настали локалном концентрацијом становништва и функција у мањим општинским средиштима која се захваљујући локацији индустрије трансформишу од занатских, трговинских и управних центара у градска насеља са развијеним функцијама рада за сопствено и становништво у жеје околине. Жаришта су мањих дневних миграционих система. Демографски се увећавају уз доминацију миграционске компоненте. Даваоци миграната су сеоска насеља из непосредног окружења. Најчешће су центри емиграционих општина. Својом функционалном снагом и нивоом развоја делатности, нису у могућности да привуку све из пољо-

привреде ослобођено становништво окoline, па се оно често исељава у градове са развијенијим функцијама. Будућност ће им зависити од могућности партиципирања у токовима развојних процеса ширег регионалног окружења. Иницијални фактор за то, мора бити развитак минимума функција (осигурање функционалног прага) који ће прекинути негативне миграционе токове;

- Мање и веће агломерације градова, функционално умрежених са својим индустријским субурбијима и мање-више урбанизованим периурбаним селима. Чине их центри - агломерацијска језгра више нодалности и функцијски компактибилна и комплементарна насеља окoline. Функцијска симбиоза им се огледа у стабилној дневној миграцији становништва. У првој развојној фази која траје до осамдесетих година, агломерацијска језгра имају улогу полова раста (кумулација функција и становништва), а у каснијој половој развоју (дифузија урбанизације и ширење развојних токова) који подстицајно делују на урбанизовање агломерацијске периферије. Имају структуру делатности индустријско-услужних градова. Најчешће су центри округа;

- Сложен регионални функционално-урбани системи сачињени од више насеља чија интегративност произилази из функцијских веза и интеракција успостављених међу њиховим просторним елементима. Функционално-урбани регије имају карактер уређених просторних система са релативно стабилном хијерархијом центара. Одликују их високо учешће урбанизованог становништва запосленог у неаграрним делатностима и стабилна дневна миграција радника. У регионално-планерској литератури дефинисани су као агломерацијски системи (Д. Перишић, 1985);

- Београдска агломерација, сложен и динамичан систем градских насеља високог степена функцијске и морфолошке повезаности са јасно израженом вишеслојном хијерархијом и великим гравитационим утицајем и дометом који прелази границе Републике и државе, са Београдом као потенцијалним регионалним центром југоисточне Европе првогразденог међународног значаја.

Иако су у Србији издиференцирани бројни облици мање и више урбанизованих ареала и успостављено њихово просторно-функцијско устројство, ипак, намеће се закључак да је она недовољно урбанизована, те да су у погледу континуитета трајања и просторне конкретизације урбанизације јасно изражене регионалне разлике између релативно добро и полицентрично урбанизоване Војводине, нешто слабије урбанизоване централне Србије са неправилном хијерархијском структуром у систему градова и великим распоном између функцијског капацитета Београда и центара мањих централитета и ниско урбанизованог косова и Метохије чија се насеобинска структура диференцира у условима енормно високог природног прираштаја шиптарске популације и екстензивне економије.

Императив даљег тока урбанизације Србије је децентрализација уз успостављање сложеног развојно кохерентног и функцијски диверзификованог система градова који ће равномерно подстицати развојне импулсе у цео њен геопростор.

Градови - елементи функционалне организације Републике

Наведени облици територијалног испољавања урбанизације тј. градова, градских агломерација и регија су значајни елементи и фактори просторно-функционалне организације Србије. На њихову величину, размештај,

функционални капацитет, површину коју заузимају и величину утицајних (гравитационих) сфера, утиче комплекс фактора (географски положај, тектонско-геолошке, орографске и еколошке особине, историјско-географски континуитет, демографски, етнички, економски и просторно-функционални развитак...) чији интерактивни односи формирају регионалну конфигурацију Републике. Просторно-функционална структура јој је одређена (не)развијеношћу, (не)усаглашеностом и (не)конзистентношћу урбаних центара и међу њима успостављених комуникација.

Регионална димензија урбанизације све је више у жижи интереса регионалне географије, регионалног планирања и регионалног развоја. Посебно, инсистира се на истраживањима градских регија као интегрисаних просторних јединица различитих територијалних и друштвених величина, који омогућавају комплексно сагледавање и усмеравање насеобинских, економских, социјалних и политичких процеса у датом простору и времену. До седамдесетих година истраживање значаја градова у процесу регионалне организације геопросторија Србије било је засновано на традиционалном концепту регије као хомогене целине, чија се хомогеност успоставила међусобним односима друштва и природне основе. Касније, доминира модел града - жаришта у геопростору. Континуитет те методологије је присутан у радовима В. Ђурића, Ј. Илића, М. Радовановића, Д. Перешића, К. Михаиловића, Д. Стефановића, А. Вељковића, С. Стаменковића, М. Грчића, Б. Дерића, Д. Тошића и других. Инсистира се на функционалној регионализацији и на градским регијама - инструментима регионалног развоја. До данас није урађена студија о нодалној организацији Србије, нити су јасно одређени гравитациони ареали и поља утицаја поједињих градова.

Иако се највећи број аутора у својим радовима залагао за полицентричан и уравнотежен развој мреже градова Србије, тај концепт у пракси није остварен. Тек је током изrade просторног плана извршена егзактна анализа свих елемената и фактора неравномерног регионалног развоја Републике, на којој је утемељена стратегија чијим провођењем ће се извршити деметрополизација београдске агломерације, ублажити дисфункционалност у систему насеља и започети успостављање просторног и функцијског еквилибријума. Просторни план Србије, предвиђа развој Београда и још пет макрорегионалних центара (Нови Сад, Крагујевац, Ниш, Ужице и Приштина), основних носилаца њеног уравнотеженог регионалног развоја. Међутим, територијалне (границе и површина) и функционалне компетенције нису им прецизно утврђене. Ипак, снага њихових утицаја и функционисања указује "да се Србија може посматрати као склоп шест макрорегиона" (Б. Дерић, Б. Атанацковић, 2000: 60) чије ће међудејство изидференцирати њихове утицајне сфере и одредити границе. Аномалије овог модела су увек исправљене поделом Републике на 34 функционална подручја - мезофункционална региона (од којих су осам у Војводини, а пет на Косову и Метохији) у циљу "да се обезбеди: а) рационализација управљања и ефикасније обављање послова из домена свакодневних послова грађана; б) организација јавних служби усклађењенија са потребама, могућностима и интересима локалних заједница; в) ефикасније координирање локалних заједница" (Просторни план Републике Србије, 28). Различитих су површина и друштвених величина. Београдски броји око 1,6 милиона становника, а вршачки само 96 хиљада. Питање њихове

функционалне хомогености, саобраћајне повезаности и регионалне умрежености остаје и даље отворено. Свако функционално подручје има своје средиште и више субцентара. Дакле, просторним планом је предвиђена вишестепена хијерархија градских насеља: Београд - државни центар, макрорегионални центри (Нови Сад, Крагујевац, Ниш, Ужице и Приштина), центри функционалних подручја (Београд, Бор, Врање, Лесковац, Краљево, Крушевац, Чачак, Ниш, Пирот, Прокупље, Ваљево, Лозница, Шабац, Пожаревац, Сmederevo, Нови Пазар, Ужице, Пријепоље, Крагујевац, Јагодина, Нови Сад, Кикинда, Зрењанин, Панчево, Вршац, Сремска Митровица, Суботица, Сомбор, Гњилане, Косовска Митровица, Призрен, Пећ и Приштина), општински центри и остали мањи градови⁵. Концепт није усклађен са територијално-управном организацијом по којој је територија Србије подељена на 29 округа и подручје града Београда!

Иако је простор Србије релативно добро покрiven мрежом градова, због великих разлика у њиховој демографској величини, квалитету, територијалном дometу и диверсификованисти функција, величини гравитационог подручја или пак утицајних сфера, улога им у регионалној интеграцији српског геопростора није иста. Издиференцирани су на неколико основних група:

- Градови који имају велики значај у укључивању Републике у међународне интеграционе процесе,
- Градови великог значаја у интеграцији геопростора српских земаља,
- Градови, саставни делови унутрашњих развојно-интеграционих осовина,
- Градови локалне интеграционе улоге.

Првој групи припадају Београд и Ниш. Београд је језгро двоипомилионске јужнопанонске агломерације⁶, развијене као чвoriшта панонско-подунавске европске развојне осовине (Беч - Будимпешта - Београд - Букурешт), затим примарне балканске моравско-вардарске осовине развоја (Београд - Ниш - Скопље - Солун - Атина), северне посавско-панонске (Марибор - Љубљана - Загреб - Београд), јужне посавско-панонске (Нови Град Бања Лука - Добој - Брчко - Бијељина - Београд) и шумадијско-ибарске (Београд - Г. Милановац - Краљево - Косовска Митровица - Приштина - Скопље). Место и значај Београда у функционалној организацији Европе у будућности ће зависити од степена валоризације прворазредног географског положаја који има, кроз изградњу саобраћајне инфраструктуре, и могућности прилагођавања и партципирања његове привреде у европским развојним токовима. Београдска агломерација са периферијом чини окосницу дунавско-савског развојног појаса⁷ Србије - дела европске подунавске развојне осовине. У српским оквирима

⁵ Просторни план Републике Србије, градске центре третира као полове и центре развоја, а њихову мрежу као нодални систем са израженом хијерархијом, међутим у недовољној мери разрађује моделе ширења развојноинтегративних импулса из њих.

⁶ Београдска агломерација у функционалном смислу спаја војвођанско-панонско-подунавски и средњи балкански део Србије. Развила се просторним интегрисањем градских насеља на линији Нови Сад - Београд - Панчево - Сmederevo - Пожаревац. Припада јој и низ секундарних урбанизацијских језгара.

⁷ У Краљевини Југославији а и у СФРЈ, значај српског Подунавља у политици регионалног развоја није долазио до пуног изражаваја, јер је главна развојна осовина ишла Посавином, линијом Београд-Загреб - Љубљана, са попречним везама са северним и средњим јадранским приморјем, уз запостављање јужног Јадрана и моравско-егејског правца. Седамдесетих година инсистирало се на економској литорализацији средњег и северног Јадрана, мада је било очигледно да зато није било

има предстоји квалитативно реструктуирање београдске метрополитанске регије и смањење демографског притиска у њен централни део.

Главни комплемент Београду у укључивању у међународне регионалне интеграционе процесе је Ниш. Прворазредни регионални положај Ниша није у доволној мери вреднован. Од Ниша ка истоку иде значајан, али још у нашој земљи недовољно инфраструктурно опремљен, саобраћајни коридор ка Софији и даље ка југоистоку, долином Марице до Цариграда, ка југу се наставља моравско-вардарска развојна осовина преко Лесковца и Врања. Предиспозиције да постане секундарни комплемент Нишу има Врање, и оно добија функцију пограничног града који треба да буде спона са српским насељима у Кумановској и Скопској котлини. С обзиром да има изразито поларизацијско дејство, утицаји Ниша у скорој будућности морају се преусмерити ка популационој празној периферији, посебно у правцу истока. Ка североистоку треба јачати везу Ниш - Књажевац - Зајечар и тиме деловати на повезивање нишког краја са тимочком развојном осовином и источним Подунављем. Такође, неопходно је инфраструктурно ојачати коридор Ниш - Прокупље - Куршумлија - Приштина.

Другој групи градских центара припадају они, који развијају интеграционе процесе између Србије и Републике Српске. Како су просторним плановима Србије и Републике Српске, за главне инструменте равномерног регионалног развија и регионалне интеграције геопростора узети центри развоја и развојни коридори односно осовине, поставља се питање њихове усаглашености и кохерентности. Усаглашавање развојноинтеграционих процеса у Србији и Републици Српској као деловима јединственог српског геопростора (етнички, економски, културно-историјски, духовни и друго), мора ићи развојем градова - линкова веза међу наведеним коридорима и центрима. Просторни план Републике Српске предвиђа развитак два коридора: посавског (Нови Град - Приједор - Бања Лука - Добој - Брчко - Бијељина) и подрињско - херцеговачког (Бијељина - Зворник - Вишеград - Србије - Гацко - Билећа - Требиње), док Просторним планом Србије подрињска развојна осовина није предвиђена, већ њој аналогна секундарна осовина која иде линијом Нови Сад - Сремска Митровица - Шабац - Ваљево - Ужице - Пријепоље. Императив је, ове осовине квалитетније функцијски и инфраструктурно повезати, стога посебну улогу морају имати везе Ужице - Вишеград, Прибој - Вишеград, Србије - Пљевља - Пријепоље, Зворник - Лозница - Ваљево, Бијељина - Шабац, Бијељина - Сремска Митровица. Примарни значај у процесима јачања њихове регионалне компактности треба да има Ужице - макрорегионални центар Србије у чију утицајно-подстицајну сферу улази централни део Републике Српске (Вишеград, центри горњег Подриња - индиректно преко Прибоја), Романијска висораван, Бирач, Осат и Склелани (преко Бајине Баште). Значај Ужица⁸ увећава и чињеница да је оно један од

услови нити потребе. Дезинтеграцијом СФРЈ долази до насиљног прекидања зоне утицаја српског подунавско-савског развојног коридора која је захватала простор источно од линије Сплит - Карловац - Окучани - Подравска Слатина. Такође значајна и Београду комплементарна саобраћајна чворишта (Книн, Добој, Врпоље, Винковци, Осијек, Вуковар) остала су изван Србије, што условљава поновну развојну оријентацију на валоризовање Посавине (у Србији и Републици Српској), Подунавља и Поморавља.

⁸ Ужице је имало значајну улогу у регионалној интеграцији ових простора и у Краљевини Југославији и у СФРЈ. Наиме, све до седамдесетих година овог века је постајала пруга уског колосека Ужице - Вишеград - Сарајево. Укинута је упоредо са јачњем државности бивше Босне и Херцеговине, и тежњом њеног политичког врха да се ослабе везе између Ужица и њених српских делова. На значај Ужица за српски народ горњег и средњег Подриња указује и чињеница, да се његов велики део усељавао управо у Ужице и његову околину.

четири најразвијенија града у западноморавској развојној осовини Републике. У утицајној сфери Ужица су и Прибој и Пријепоље, центри функционалног умрежавања северне Црне Горе, делова старе Херцеговине и ужичког краја. У успостављању структурно квалитетнијих међукоридорских веза мора се инсистирати и на укључивању њихових секундарних центара у интеграционе процесе путем синхронизованог развоја комплементарних делатности из области рада (компактибилна привреда - усаглашавање производних програма и привредних капацитета, рационално кориштење природних и друштвених ресурса, размена радне снаге, заједнички излазак на тржиште...) и услуга (допуњавање у образовању, здравству, култури...), везаних за животну свакодневицу грађана, уз елиминисање баријерности "државне" границе успостављене мимо воље српског народа. Примери веза мањих центара су Прибој и Рудо; Бајина Башта, Скланци и Сребреница; Љубовија, Братунац, Сребреница; Зворник и Мали Зворник; Бијељина И мачванска насеља; Сремска Рача и Бијељина...

Трећој групи припадају градови који чине саставне делове развојних осовина, или су чворишта где се оне укрштају. Осовине развоја⁹ Србије су представљене коридорима веза који спајају градске центре различитог нивоа централитета, просторно конкретизованим линерано-поларизованим агломерацијама. Окосницу овог система чине примарне развојне осовине - подунавска, моравска (великоморавска и јужноморавска) и западноморавска. Њима су мање-више функционално сагласне секундарне осовине. Оне су или недовољно издиференциране (повезују центре слабијег функционалног капацитета), или слабо инфраструктурно опремљене. У мрежи осовина развоја примарног и секундарног нивоа остају одређене геопросторне целине у које подстицајно дејство не допира у доволној мери, па су претворене у демографске и економске депресије. Најизразитије су у источним и југоисточним пограничним планинским деловима Републике. У њима егзистирају слабо развијени центри локалне урбане концентрације.

- Дунавско-савски развојни појас се формирао на темељима низа просторнофункцијских интеракција произашлих из прожимања и допуњавања два основна макрорегиона Србије, подунавско-панонског и средишњебалканског. То је условно хомогена физиономска регија (сачињена из четири субцелине - посавске, панонског, ћердапског и влашко-понтијског Подунавља), а функционално најзначајнија развојна и интегративна осовина српског геопросторја, тј. функционална регија сложене структуре издиференциране функцијско-гравитационим односима њоме повезаних центара (Сомбор, Апатин, Бачка Паланка, Нови Сад, Сремска Митровица, Шабац, језгро уже агломерације Београда, Панчево, Сmederevo, Пожаревац, В. Грађиште, Голубац, Д. Милановац, Кладово). У војвођанској делу, у Новом Саду, од ње се радијално разилазе саобраћајни коридори који води на север ка Суботици (бачки коридор), на исток ка Зрењанину (средње - банатски); у Панчеву коридор који

⁹ На значај осовина развоја у регионалној интеграцији геопросторја Србије указује В. Ђурић (1970) називајући их функционални вејци. Л. Перешић (1985) их дефинише као линеарне агломерацијске системе. М. Радовановић (1993-94) утврђује висок степен корелативности њиховог размештаја са размештајем природно-прометних директриса. А. Вељковић (1995) им даје изврorno значење коридора веза међу половима и центрима раста и развоја. Значај осовина развоја у регионално-интеграционим процесима пропорционалан је структури њихових веза, као и количини и квалитету функција кумулираних у центрима које повезују.

води ка Вршцу¹⁰; у Београду коридор ка Зрењанину. Мрежа коридора и центра, реалтивно добро интегрише простор Војводине, с тим што се осећа одређена саобраћајна изолованост северног Баната. У источном делу, појасу се са југа приклучује секундарна тимочка развојна осовина (Кладово - Неготин - Зајечар-Књажевац). Његов недељиви део су Барања, Западни Срем, Источна Славонија и велики део Подравине.

- Моравска развојна осовина функционално интегрише гравитациону и утицајна подручја Смедерева, Пожаревца, трограђа (Јагодина, Ђуприја, Параћин), Ниша, Лесковца, Врања. Њеном великомуровском делу гравитирају североисточни делови средиште Србије и центри југоисточне Шумадије у којима јој се преплићу утицаји са Крагујевцом. Код Сталаћа стапа се са западноморавском развојном осовином. У јужноморавском делу не подстиче, у довољној мери, развитак локалних урбаних центара Горње Топлице, Јабланице, Власине, Крајишта и Пчиње, чији је простор у континуираном демографском егзодусу.

- Западноморавска развојна осовина представља линеарно поларизовану попречну функционалну регију која дели геопростор Србије на северну и јужну половину. Повезује више центара (Ужице, Севојно, Пожега, Лучани, Чачак, Краљево, Трстеник, Врњачка Бања, Крушевац, Сталаћ). Гравитирају јој ужички крај, моравички крај, Драгичево, Таково, расински крај, Александровачка жупа, јужна Шумадија. У Краљеву се спаја са још недовољно валоризованом ибарском секундарном развојном осовином¹¹. Иако има средишњеинтегративну улогу, инфраструктурна опремљеност јој не прати функционални значај. Очito, нема довољну саобраћајну пропулзивност (невалитетна и неадекватна ауто-саобраћајница, неелектрифицирана пруга). Са дунавско-савским развојним појасом повезана је пругама Пожега - Београд и Краљево - Крагујевац - Београд и путем Чачак- Горњи Милановац - Београд. Представља селективну имиграционску мембрну ка београдској агломерацији.

- Значајну улогу у функционалној организацији Србије имају и центри: Ваљево са издиференцираном утицајном сфером између посавског појаса, Подриња и ужичког краја и Крагујевац у чије поље утицаја улазе јужна Шумадија и делови западног и великог Поморавља. За разлику од центара, саставних делова развојних осовина чији се утицаји шире линерано (каналисани природним предиспозицијама), развојни импулси из наведених градова преносе се радијално.

Четврту групу чине центри локалне урбане концентрације, недовољно развијених функција да би активно и подстицајно деловали на организацију регионалног окружења. Развијени су у брдскопланинским деловима Србије или у мањим унутрашњим котлинама. По правилу суmonoфункционални, саобраћајно изоловани и слабо повезани са наведеним развојним осовинама. Имају велике проблеме при усаглашавању својих локалних развојних тежњи

¹⁰ Функционални центри југословенског дела Баната у будућим интеграционим процесима у југоисточној Панонији ће своје функцијске компетенције морати усаглашавати са Темишваром - центром северног Баната, а уједно и културно-духовним средиштем српског народа у Румунији.

¹¹ Ибарска развојна осовина (посебно њен јужни део), није развијена нити инфраструктурно опремљена у мери коју захтева њен географски положај и њен значај у повезивању Косова и Метохије са западним Поморављем и Шумадијом. Планским мерама потребно је подстицати развој Рашке и Косовске Митровице.

са регионалним развојним токовима. Примери ових насеља су Бабушница, Лебане, Босилеград, Крупањ, Љубовија, Мали Зворник, Тутин, Драгаш...

Посматрајући мрежу осовина раста и развоја и центара које оне повезују уочава се њихова мала густина у геопростору Косова и Метохије. Ту је присутна доминантност Приштине и заостајање функционалног развијеног Косовске Митровице, Призрена и Пећи, чему је у великој мери доприносио статус Косова и Метохије у претходној Југославији. Гледано из садашњости у будућност, неопходно је јачати развој Косовске Митровице у северном делу покрајине, Пећи у западном и Призрена у југозападном делу. Такође, потребно је функционално умрежити Приштину са нишким развојним чвориштем и са осталим центрима јужног Поморавља.

Уместо закључка

Србија је по својој просторно-функционалној структури сложен, динамичан и хетероген територијални систем. Најбитнију улогу у његовој организацији имају градска насеља, њихове мреже и системи. Основу савремене урбане мреже чине градови - полови и центри раста и развоја и функционални коридори којима су повезани. Међу градским насељима и између њих успостављеним коридорима развио се сложен однос вишестепене хијерархије (Београд са својом агломерацијом, макрорегионални центри, функционални центри, центри локалне урбанизације) који је посљедица њиховог поларизациског деловања. То је условило и знатне регионалне разлике у концептацији градског становништва и насеља.

Императив даљег регионалног развоја Србије су динамичност и просторна и развојна уравнотеженост. Може се постићи перманентном децентрализацијом урбанизације. Само висок степен урбанизације свих регионалних целина Републике, гарантује њену територијалну, функционалну и политику компактност.

SUMMARY

Urban centers – Factros of regional integration of Serbia

Serbia is still not urbanized enough. Around 50,7% of population lives in the cities and around 24,9% of ist population is hired in primary sector of economy. Even though in 1948. Serbia had 17% of its population living in cities, there was a dynamic and fast process of urbanization going on, which was initiated by governmental choice of fortifying the industrial sector. The development of industry was followed by accelerated, yet uncontrolled process of deaggravation which caused the growth of the cities and the transformation of the villages with wide number of consequences both positive and negative. This caused changes in spatial and functional organization of the republic itself, in which urban centers got the focus of attention (there are 194 urban centers at the time). There were some new forms that came out of these regional urbanization processes; centers of local urban concentrations, bigger and smaller agglomerations of functionally netted urban centers and their suburbias, complex functional and urban systems (urban regions) and Belgrade metropolitan region. High level of urban polarization comes to focus (index of urban primarity is 6,5) with domination of Belgrade as a city population of more than a milion and

only other five cities with population between 100 000 and 200 000. In order to demetropolize Belgrade and balance out development and urbanization of the whole republic, Spatial Plan of Serbia predicts the rise of five macroregional centers (Novi Sad, Niš, Kragujevac, Užice, Priština), and 34 centers of functional region which will have the roles of developmental poles, and also the development of infrastructural corridors which link them spatially and functionally.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вељковић, А. (1988): **Градови - центри развоја у мрежи насеља**. Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, књ. 43. Београд.
- Вељковић, А., Р. Јовановић, Б. Тошић. (1995): **Градови Србије центри развоја у мрежи насеља**. Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, посебна издања, књ. 44, Београд.
- Дерић, Б., Атанацковић, Б. (2000): **Концепција регионалног развоја Србије**. У Регионални развој и демографски токови балканских земаља, Економски факултет - Универзитет у Нишу, стр. 53 - 67. Ниш.
- Đuric, V. (1970): General Approach to the Functional classification of Urban Communities in Serbia. Geographical Papers, Institut za geografiju Univerziteta u Zagrebu, p. 83-95, Zagreb.
- Ђурић, В. (1971); **Урбана и индустријска револуција као чинилац структурне и функционалне трансформације простора**. Зборник радова ПМФ „Универзитета у Београду - Географског завода, св. 18, стр. 175-183. Београд.
- Илић, Ј., Стојановић, С. (1985): **Узроци и карактеристике промене броја насеља у Србији после Другог светског рата**. Зборник радова, Институт за географију ПМФ - Универзитет у Београду, св. 32, стр. 71-87. Београд.
- Перишић, Д. (1985): **О просторном планирању**. ИАУС, Београд.
- Радовановић, М. (1993-94): **Регионализам као приступ и принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Србију**. Зборник радова, Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, бр. 44-45, стр. 67-101. Београд.
- Ранчић, М. (1984-1985): **Миграција, урбанизација и природно кретање становништва**. Становништво, бр. 22-23, св. 1-4, стр. 5-13. Београд.
- Тошић, Д. (1999): **Град у регији**. Гласник географског друштва Републике Српске, Географско друштво Републике Српске, св. 4. стр. 47-60, Бања Лука.